

Afnazificeringen i Hamborg og Slesvig-Holsten 1945-1960

| CARMEN SMIATACZ: *Ein gesetzlicher „Schlussstrich“? Der juristische Umgang mit der nationalsozialistischen Vergangenheit in Hamburg und Schleswig-Holstein, 1945-1960*, LIT Verlag, Berlin 2015, 485 s., 39.90 EUR.

Forbundsrepublikken Tysklands velfortjente ry for at have konfronteret og – om ikke „overvundet“ (*bewältigt*) så i det mindste „gennemarbejdet“ – sin egen fortid stammer ikke fra de første efterkrigsår. Kort efter Det Tredje Riges undergang var det i hverken politikeres eller befolkningsflertallets øjne den nazistiske fortid, men derimod de allieredes bestræbelser på at fjerne og straffe nazismens støtter, der skulle overvindes. Mens de fleste kunne se en rimelighed i Nürnbergprocessen mod 24 af regimets ledere og til nød i efterfølgelsesprocesserne mod et par hundrede ledende læger, jurister, embedsmænd m.m., blev forsøgene på at „afnazificere“ den brede befolkning ofte afvist som hævn-gerrig „sejrsjustits“, der ramte både skævt og vilkårligt: *Die Kleinen hängt man, die Grossen lässt man laufen* („De små hænger man, de store lader man gå“) blev et populært udsagn.¹ En del af baggrunden var, at de store og komplicerede sager ofte trak ud, så domfældelse fandt sted på større tids- og følelsesmæssig afstand af forbrydelserne, samt at mennesker med gode forbindelser bedre kunne attestere hinandens uskyld med såkaldte *Persilscheine* (renhedsattester, efter vaske-midlet *Persil*). Men en ligeså væsentlig baggrund for modviljen mod afnazificeringen var den åbenlyse interesse i at præsentere sig som uskyldigt offer for grundløse anklager snarere end som gerningsmand. De højlydte beklagelser over de allieredes „kollektivskyldstese“ – de allieredes påståede forestilling om, at alle tyskere blev set som skyldige – overså behændigt, at afnazificeringen var baseret på en efterprøvning af *individuel* skyld.² Set på nogle årtiers afstand hører det til efterkrigstidens mest groteske fænomener, at de store dele af befolkningen, der havde støttet Hitlers regime langt ind i 2. Verdenskrig, blev set som de forfulgte, mens ofrene for nazismens forfølgelser blev overset – og at denne optik fik følger for millioner af tyskere i forbundsrepublikken.

¹ Holger Otten: „Die Kleinen hängt man, die Großen läßt man laufen!«. Entnazifizierung in den Westzonen“, Urs J. Diederichs m.fl. (udg.): *Schleswig-Holstein unter dem Hakenkreuz*, Bad Segeberg 1985, s. 192–205.

² Norbert Frei: „Von deutscher Erfindungskraft“, Norbert Frei: *1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewußtsein der Deutschen*, München 2005, s. 145–155.

Afnazificeringen var ikke kun et gigantisk projekt for krigens sejrherre. Den udgør med sine myriader af supplerende og korrigerende bestemmelser i forskellige områder og tidsrum samt forskelligartede implementering en notorisk uoverskuelig størrelse for eftertiden. Nok skulle afnazificeringen ifølge Det Allierede Kontrolråds lov nr. 10 fra december 1945 forløbe efter samme retningslinjer i hele Tyskland, men den stigende mistillid mellem vestmagterne og Stalins Sovjetunionen førte hurtigt til et sammenbrud af samarbejdet og gjorde afnazificeringen til et anliggende for de enkelte besættelsesmagter. De allieredes genetablering af føderale politiske strukturer efter nazisternes „Gleichschaltung“ betød desuden, at såvel afnazificeringen som dens tilbagerulning også varierede mellem de forskellige delstater i besættelseszonerne. Mens Norbert Frei's disputats (Habilitation) fra 1996 om den unge Forbundsrepublik og den nazistiske fortid er det toneangivende værk for afviklingen af afnazificeringen på forbundsplan, er der trods tekster af bl.a. Robert Bohn og Uwe Danker stadig en mængde ukendte forhold at afdække på det regionale plan.³ Sammen med det lokale plan var regionale forhold i praksis ofte de afgørende. Derfor har Carmen Smiatacz i sin ph.d.-afhandling vejledt af en af de førende kendere af efterkrigstiden i Vesttyskland, Axel Schildt, og med Kirsten Heinsohn som bivejleder valgt at sætte fokus på de to nordlige delstater Slesvig-Holsten og Hamborg i den britiske besættelseszone. Temaet er den juridiske tilbagerulning af opgøret med nazismen og spørgsmålet om, hvordan det projekt, som skulle fjerne nazismen fra Tyskland, udviklede sig fra en politisk udrensnings- og straffeaktion til en „gigantisk rehabilitering“ (s. 73). Det tyndt befolkede Slesvig-Holsten med den rekordhøje andel af flygtninge fra de tyske østområder kontrasteres med Tysklands store havne- og handelsby med en stærk arbejderklasse og traditioner for åbenhed og internationalt udsyn. Kilderne hertil er især protokoller fra delstatsparlamenterne, juridiske myndigheder samt de store partiers partidage. Avisartikler og

³ Norbert Frei: *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, München 1996. Om Slesvig-Holsten, se Uwe Danker: „Der Landtag und die Vergangenheit. Das Thema „Vergangenheitsbewältigung im Schleswig-Holsteinischen Landtag 1947-1992“, *Demokratische Geschichte*, 17 (2006), s. 187-208. Samme og Astrid Schwabe: *Schleswig-Holstein und der Nationalsozialismus*, Neumünster 2006. Robert Bohn: „Schleswig-Holstein stellt fest, dass es in Deutschland nie einen Nationalsozialismus gegeben hat“. Zum mustergültigen Scheitern der Entnazifizierung im ehemaligen Mustergau“, *Demokratische Geschichte*, 17 (2006), s. 173-186. Med fokus på CDU's rolle: Allan Borup: *Demokratisierungsprozesse in der Nachkriegszeit. Die CDU in Schleswig-Holstein und die Integration demokratieskeptischer Wähler*, Bielefeld 2010. s. 129-150.

stemningsrapporter udarbejdet af den britiske besættelsesmagt indrages udmærket om end mere sporadisk.

Bogen har fire dele. En indledende begrebsmæssig afklaring falder lidt formalistisk ud,⁴ men leverer med begrebet „den juridiske omgang med den nationalsocialistiske fortid“ en rammende betegnelse for afhandlingens emne. Et første kapitel skitserer med udgangspunkt i de allieredes bestemmelser lovarbejdet på det forbundsstatslige niveau, mens andet og tredje kapitel fokuserer på Hamborg henholdsvis Slesvig-Holsten, inden kontrasterne mellem de to delstater analyseres i et fjerde kapitel. Kvantitative oplysninger giver indsigt i afnazificeringens enorme omfang og dens tilbagerulning. 400.000 mennesker alene i Slesvig-Holsten blev underkastet en afnazificeringsprocedure og immervæk ca. 69.000 placeret i de strafbare kategorier (III og IV) (s. 277). Også en række af de i 486 tilfælde eksekverede 806 dødsdomme afsagt på vestlig side faldt i Hamborg, herunder 11 i Neuengamme-processen i foråret 1946 (s. 150).

Efter en skitse af vestmagternes bestemmelser for afnazificeringen tages udgangspunkt i de forbundsstatslige love. Forbundskansler Konrad Adenauers talte om „forvirrede tider“, der gjorde det nødvendigt at „vaske tavlen ren“ – eller, som det ofte formuleredes, at trække en „Schlussstrich“ under fortiden. Fokus er på de to store amnestilove fra henholdsvis 1949 (karakteristisk nok en af Forbundsdagens første handlinger) og 1954, samt den forudgående indlejring i selve Grundloven (artikel 131) af en forpligtelse til gennem lovgivning at tage hånd om dem, der havde mistet deres offentlige ansættelse hen over krigsafslutningen. Amnestien fra 1949 eftergav straffe på op til seks måneders fængsel, mens amnestiloven fra 1954 som den sidste „fortidspolitiske“ (Frei) vedtagelse i det følgende år eftergav godt en kvart million skyldige deres straf og indstillede processerne for 134.000 anklagede (s. 107).

Forskellene mellem Slesvig-Holsten og Hamborg er markante, og en skikkelse som Max Brauer, der vendte hjem fra eksilet i USA og blev regeringsleder, ville have været utænkelig i Slesvig-Holsten. I forbundsrådet stemte Hamborg imod de to amnestier og forsøgte at mindske deres udstrækning, mens Slesvig-Holsten omvendt støttede ivrigt op om dem. Da Grundlovens artikel 131 udmøntedes i en lov, der krævede, at hver femte nyansatte offentlige tjenestemand skulle komme

⁴ At Frei begrænsede „Vergangenheitspolitik“ til perioden 1949-1954, betyder vel ikke, at man ikke kunne udstrække det tidsmæssigt, når det nu er de samme lovgivningsprocesser, der undersøges. At afvise „fortrængning“ for efterfølgende at benytte det alligevel (til forskel fra det i praksis synonyme „erindringsvægning“) peger næppe mod nye erkendelser.

fra gruppen af dem, der havde mistet deres ansættelse hen over 1945, var Slesvig-Holsten den eneste delstat, der overopfyldte kvoten, mens Hamborg end ikke halvvejs opfyldte kravet.

Slesvig-Holsten udviklede sig til et tilflugtssted for tidligere nazister, hvoraf Smiatacz nævner den tidligere eutanasideleder og efterfølgende børnelæge Werner Heyde. Et endnu bedre eksempel ville have været SS-general Heinz Reinefarth, der nød så stor popularitet, at han i mere end et årti var borgmester i Westerland på Sylt og sågar blev indvalgt i landdagen for BHE. Smiatacz mener ikke, at Slesvig-Holsten bør ses som en „Sonderweg“, hvilket er plausibelt i lyset af f.eks. Adenauers pragmatiske omgang med tidligere nazister. Slesvig-Holsten var snarere en radikal version af forholdene i forbundsrepublikken. Mere meningsfuld end dette begreb med dets opdeling i „særlig“ og „normal“ er nok et spektrum, hvor Slesvig-Holsten med sin regering (fra 1950) med flertal af tidligere NSDAP-medlemmer dannede den ene yderlighed, mens Hamborg under den hjemvendte, tidligere eksilerede Max Brauer lå i den anden ende, og forbundsregeringen med Adenauers ansættelse af Hans Globke som sin statssekretær og masser af NSDAP-medlemmer i Udenrigsministeriet (men kun i enkeltstående tilfælde på ministertabureterne) lå i midten.

Gennemgående betones konsensus på tværs af partierne om en *Schlussstrich* (s. 320, 360, 424). Forskelle ser Smiatacz mellem de store partier CDU og SPD på den ene side og mindre partier som højrepartierne Deutsche Partei, BHE, SRP og til dels FDP på den anden. Mens det er rigtigt, at alle partierne ønskede en afslutning af afnazificeringen, fører denne betoning til en markant nedtoning af væsentlige forskelle mellem CDU og SPD om, *hvordan* den upopulære aktion skulle afsluttes. I Slesvig-Holsten kunne man f.eks. iagttage, at CDU nedlagde sit arbejde i afnazificeringsudvalg, hvis dommene var for mange og for hårde, mens SPD tværtimod nægtede at medvirke, når udvalget var for mildt i sin omgang med tidligere nazister.⁵ Afgørende for den politiske udvikling i delstaten var overgangen fra SPD-styre til CDU-ledede koalitionsregeringer i 1950, der blev starten på 38 år med CDU-ledede regeringer. Årsagen hertil var SPD's uvilje mod at efterkomme et krav fra interessepartiet BHE om afslutningen af afnazificeringen, hvorefter CDU, der ikke led af de samme skrupler, kunne danne koalitionsregering med bl.a. BHE (s. 302). Den første CDU-ledede regering – af det centrale SPD-organ betegnet „en koalition af SS, SA og NSDAP“⁶ – tog det vidtgående skridt delvis at destruere afnazificeringsakterne. At loven om afslutning på afnazificeringen i Slesvig-

⁵ Allan Borup, *Demokratiseringsproces*, s. 135f.

⁶ Smst., s. 206.

Holsten „ikke mindst var mulig, fordi SPD undlod at stemme“ (s. 406), er et særligt tydeligt eksempel på, at afhandlingens parallelisering af CDU og SPD opstår ved, at den i mange tilfælde anlægger strengere krav til SPD end til de partier, der stemte loven igennem.

Naturligvis var der stemmer i SPD, der kritiserede afnazificeringen (s. 288f.), og partiet var trods alt ikke så politisk tonedøvt, at det højlydt insisterede på som eneste større parti at true det store flertal af tidligere „medløbere“ og forhåbentlig kommende vælgere med straf for deres fortid. Med rette fremhæver Smiatacz, at ikke kun gerningsmænd og *Volksgenossen*, men også nazismens ofre tav om deres oplevelser (s. 394). At agere talerør for et mindretal af ofre for nazismens følger, der først og fremmest ønskede at komme ud af rollen som ekskluderede, ville i den situation muligvis have været moralsk heroisk, men politisk tåbeligt. På samme måde var der også i CDU personer, der efterhånden væmmedes ved „af-nazificeringens“ hastige sejrsgang. Den slesvig-holstenske indenrigsminister Paul Pagel (CDU) gav i sin dagbog udtryk for frygt for „re-nazificering“. Men det er næppe tilfældigt, at Pagel nøjedes med at dele disse tanker med sin dagbog – og muligvis med en eftertid, der kunne undre sig over, at afnazificeringsakter blev destrueret i hans periode som indenrigsminister. Derimod var der hos SPD flere offentlige angreb på afnazificeringen – som når Wilhelm Käber sarkastisk forkyndte for Landdagens medlemmer, at „Slesvig-Holsten slår fast, at der i Tyskland aldrig har været nogen nationalsocialisme“ (s. 318). Der er for store forskelle i udstrækning af og motivation bag CDU's og SPD's omgang med afnazificeringen til, at de kan indfanges med konstateringen af konsensus om, at afnazificeringen skulle afsluttes.

Smiatacz' analyse og karakteristik synes at passe bedre på Hamborg. Men også her var det SPD, der i parlamentet skændtes med apologeterne fra *Deutsche Partei*, mens CDU i stilhed pressede på for en afslutning af afnazificeringen (s. 177f.). Det er næppe tilfældigt, at senatet i det SPD-dominerede Hamborg forsøgte at blokere den første amnesti på forbundsplan, eller at loven om afslutningen af afnazificeringen i Hamborg indeholdt en „bagdør“ for at kunne genoptage tunge sager, mens den CDU-ledede regering i Slesvig-Holsten lagde an til at tilintetgøre afnazificeringsakter (s. 324ff.).

Det taler for forfatterens integritet og analytiske distance, at hun ikke forfalder til moraliserende heltefortællinger om SPD – immervæk har den SPD-nære *Friedrich-Ebert-Stiftung* støttet undersøgelsen. Når SPD's generelt mere fodslæbende og modvillige deltagelse i en generøs afvikling af afnazificeringen nedtones, undgår hun at irritere grundfortællingen om 1950'ernes fuldstændige fortrængning af den nazistiske fortid fulgt af en smertefuld, men lutrende „gennemarbejd-

ning“ af den nazistiske fortid. En justering af grundfortællingen vil le have været mere givende end den indpasning af resultaterne i tolkningsmønstrene fra især Norbert Freis arbejde, som afhandlingen nu munder ud i. Ligesom Freis spidsformulering om fortsættelse af „et svagt sekulariseret *Volksgemeinschaft*“ efter 1945 slører afhandlingens betoning af konsensus forskelle mellem dem, der betragtede anklager som en uretmæssig plet på den tyske fortid, og dem, der mere tænder-skærende indså, at den sikreste måde at skræmme vælgere væk på var ved med besættelsesmagten i hånden at true en stor andel af, hvad man kunne kalde de tidligere „funktionelle Volksgenossen“, med straf for deres fortid i Hitlers Tyskland.⁷

Virkingen af den apologetiske omgang med den nazistiske fortid og afnazificeringen rammes med nogle bemærkninger om, hvordan „tidligere modstandere blev til allierede“, da de vesttyske partier rullede vestmagternes store politiske udrensningssprojekt tilbage (s. 393). Pointen kunne udfoldes langt mere: Afviklingen af afnazificeringen blev efterkrigstidens store vesttyske selvstændighedsmanifestation. Den blev beviset på, at de tyske politikere beskyttede de tyske borgere mod sejrherrene. Provokerende kunne man tilføje: Allersenet med sin afvikling ved de tyske partier viste afnazificeringen sin berettigelse. Igen var der dog forskelle på, i hvor høj grad partierne kunne nyde en profil som den almindelige tyskers beskytter mod en angivelig vilkårlig hævnjustits. Den nødvendige indplacering af afhandlingens analyse i en international kontekst lykkes for de første år af perioden. Konstateringen, at „Bonn-demokratiet ... fra starten [var] under internationalt pres for at retfærdiggøre sig. Indadtil og udadtil måtte det bevise, at det var et ægte demokrati“ (s. 421) er central og rammende for begyndelsen af perioden, men bliver mindre rammende efterhånden som opslutning i kampen mod kommunismen og Sovjetunionen snarere end spørgsmålet om eksemplarisk demokratisk fundering blev vestmagternes klare hovedkriterium.

Smiatacz formår at styre uden om ahistorisk moralisme uden på den anden side at ende i moralsk relativisme. Hun betegner omgangen med den nazistiske fortid i 1950'ernes Forbundsrepublik som „moralisk forkastelig“ og afviser at funktionalisere afviklingen af afnazificeringen som nødvendig for demokratiseringen. Implicit afviser hun dermed filosofen Hermann Lübbes berømte tese om „en vis tavshed som det socialpsykologisk og politisk nødvendige medium til at forvandle vores efterkrigsbefolkning til borgere i forbundsrepublikken“.⁸

⁷ Frei, *Vergangenheitspolitik*, s. 399.

⁸ Hermann Lübbe: „Der Nationalsozialismus im Deutschen Nachkriegsbewusstsein“, *Historische Zeitschrift*, bd. 236 (1983), s. 579-599. s. 583. Kritik: Axel

Men hun medgiver, at forløbet „bestemt (durchaus) kan have bidraget til den unge republiks stabilitet“ (s. 422). Meget var opportunt snarere end nødvendigt for det nye demokrati, men en del var muligvis demokratifremmende. Denne agnostiske stillingtagen til, hvorvidt en aktivt omfortolkende og instrumentaliserende omgang med den nazistiske fortid medvirkede til integration af vælgere i et demokratisk parti,⁹ er betegnende for en prisværdigt udogmatisk tilgang og en sund vurdering af, hvad de anvendte kildekomplekser giver dækning for.

Śmiatacz har skrevet en god, interessant og reflekteret afhandling, der generelt er præget af såvel godt overblik som god dømmekraft. Den bidrager med ny viden om afviklingen af afnazificeringen i to meget forskellige delstater. Bogen er – trods rigeligt redegørende passager – velskrevet og velstruktureret. Den kunne have nydt godt af lidt mere mod til at afprøve og problematisere forskningens kanoniserede forklaringer.

Allan Borup

Schildt: „Zur Durchsetzung einer Apologie. Hermann Lübkes Vortrag zum 50. Jahrestag des 30. Januar 1933“, *Zeithistorische Forschungen*. 10 (2013), s. 148-152.

⁹ Borup, *Demokratisierungsprozesse*, s. 258f.